

Тетяна Луговик



ЧЕРНІГІВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЄВГЕНІЇ СПАСЬКОЇ

У статті схарактеризовано подорожі Є. Ю. Спаської до Чернігова, з'ясовано роль та місце визначного гончарного осередку в науково-музейній спадщині дослідниці.

Ключові слова: Чернігів, гончарство, Чернігівський ринок, Етнографічний музей, Музей культур, Чернігівський державний музей.

Чернігів віддавна вважався визначним осередком гончарства і керамічного виробництва не лише в загальноукраїнському, а й європейському вимірах. Цьому сприяли значні поклади глини та багатство лісів (деревина необхідна для випалювання виробів). Саме тому зародки гончарної справи в нашому краї датуються ще V-IV тис. до н. е. [1, с. 486]. Раннє виникнення та існування в Чернігові гончарства – спочатку як домашнього, підсобного промислу, а згодом і відокремленої професії гончара, знайшли підтвердження в численних археологічних знахідках залишків гончарно-керамічних виробів на території чернігівського Посаду та Окольного граду. З розвитком у давньоруський час торгово-економічних зв'язків з сусідніми народами виробу чернігівських гончарів, високоякісні та майстерно декоровані, користувалися значним попитом. До початку XV ст. виробу чернігівських гончарів зберігали всі орнаментико-типологічні ознаки давньоруської кераміки. Неперевершена техніка розпису виробів крелевецьких гончарів (зараз – м. Крелевець Сумської області), яка збереглась аж до середини XX ст., особлива техніка виготовлення посуду городнянських майстрів (м. Городня Чернігівської області), запозичена в німців-колоністів ще в XIX ст., ніжинський декор «ампірна ваза» і «кант» дозволяють легко виокремити виробу майстрів Чернігівщини з-поміж виробів гончарів з інших регіонів України.

В умовах синкретичності мистецьких традицій типові риси гончарно-керамічної справи нашого краю зберігали свою самобутність до початку XX ст., що викликало особливий інтерес дослідників народного мистецтва та вчених-керамологів. Серед видатних дослідників гончарства Чернігівщини (і Чернігова, зокрема) слід виділити Євгенію Юрїївну Спаську – етнографа, керамолога і народознавицю, науковий інтерес якої не оминув увагою цей відомий осередок гончарної справи на Лівобережній Україні. Лейтмотивом наукових пошуків Євгенії Юрїївни виступала саме гончарно-керамічна справа та вірування, пов'язані з її виробництвом та використанням в традиційно-побутовій культурі.

Судячи з матеріалів етнографічних щоденникових записів дослідниці, їй довелося відвідати Чернігів двічі: в 1924 та 1926 рр., хоча в подальшому з цим містом учена була пов'язана досить тісними науковими та музейницькими зв'язками. Обіймаючи посаду завідуючої кустарним відділом Київського сільськогосподарського музею та Постійної промислової виставки (1924 р.), вона отримала доручення від завідувача Чернігівського історичного музею О. Вайнштейна та керівника своїх наукових студій Д. Щербаківського знайти і придбати зразки «північно-чернігівського посуду». Зібрані народознавицею експонати мали поповнити музейну колекцію Чернігівського історичного музею та експозицію Київського сільськогосподарського музею. У руслі етнографічно-дослідницьких експедицій ученої оминув увагою «чернігівську гончарну спадщину» було неможливо. Перші відвідини Чернігова датуються 11-16 травня 1924 р.

© Луговик Тетяна Вікторівна – аспірантка кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Місто справило позитивне враження на дослідницю: «11 мая я приехала на пароходе «Прогресс» в Чернигов. Город очень хорош во время разлива: зеленые вербы в воде и со всех сторон соловьиное пение, сады цветут плохо, но площади – зеленые, на них мирно стоят коровы, улицы тихие, малолюдны, какие-то особенные, будто игрушечные церкви, отсутствие нищих придает городу вид патриархальный...» [5, с. 359].

Через брак часу вчена не змогла оглянути все місто, проте на чернігівському ринку, як головному осередку народного життя та носія традиційної культури, дослідниця побувала двічі: «...Дело у меня брало много времени, и осмотреть весь город не удалось, но на базаре была два раза. Он расположен возле «Пятницкой», у которой тихий необыкновенный фасад, а под оградой – лавки, лавчонки, рундучки. Особенностью базара было обилие баб, сидящих у корзин с крашеными яйцами. Дети и молодые парни азартно их раскупают и «цокаются». На моих глазах один парень проиграл корзину яиц стоимостью 6 рублей» [5, с. 359]. Проте гончарні вироби Чернігова – ціль подорожі етнографа – її не вразили. Про це свідчить її доповідь, підготовлена директору Київського сільськогосподарського музею. «Гончарный ряд – скучный: простые миски и горшки, ничем не прикрашенные, не политые; торгуют евреи, должно быть городнянские и местные. Ничего интересного для себя не увидела и Нежинский базар несравненно богаче предметами народного искусства», – констатує Євгенія Юрїївна [5, с. 359]. Це свідчило про початок занепаду гончарно-керамічної справи Чернігова на поч. ХХ ст. та поступове витіснення виробів народних майстрів заводською продукцією.

«Успела побывать в Этнографическом музее, который производит прекрасное впечатление чистотой помещения, умелой экспозицией и прекрасно расписан. Заведующий – человек молодой, живо своим делом занятый, т. к. я пришла в неурочное время и стеснялась его задерживать...» [5, с. 359]. Євгенія Юрїївна встигла оглянути відділ кераміки, де нічого нового для себе так і не відкрила. Більш того, вона не погодилася з паспортуванням цілого ряду посуду. На її думку, посуд з рожевою поливою і синьо-жовтим орнаментом не можна назвати «ніжинським»: «Ее напрасно считают нежинской, она несомненно конотопская, а в Нежине такой не бывало. Ичня у них тоже слабо представлена, но вообще выставлено все красиво, содержится хорошо. Но не игрушек, ни старой посуды, ни кафель в этом музее нет», – констатувала Євгенія Спаська [5, с. 359]. Завідуючий музею, помітивши зацікавленість та ґрунтовні знання орнаментико-типологічних особливостей чернігівського посуду, попросив поділитися попередньо зібраними вченою матеріалами про гончарну справу Ічнянщини. Цікавими у подорожі Євгенії Спаської стали відвідини відкритого напередодні «Музею культури», про який вона зробила наступний запис в щоденнику: «Это тоже новый, чистый, хорошо экспонированный музей. В нем хорошо рассмотрела только большие металлические блюда, которые зав считает 15-16 в. в., они восточной работы, по дну изображены бегущие олени, зайцы, собаки... Обратила внимание одна вышивка, взятая из Нежинского женского монастыря: на тонком полотне шелком красноватая, немного синим петлевым швом вышит узор, ни с украинским, ни вообще со славянским и ничего общего не имеющий; мне он напомнил вышивки татарские и турецкие...» [5, с. 359].

У музейному відділі «Старий Чернігів» увагу дослідниці привернули зразки кахоль керамічного заводу М. Листовської (Суразький повіт, Чернігівщина, 90-ті рр. ХІХ ст.). Представлені в експозиції кахлі і вази – яскравих кольорів, грубих малюнків, рельєфні, інколи квадратні, гладкі, грубо розписані сюжетом «ворон і лис». Панські кахлі, представлені в експозиції, великі, білі, з декоруванням типу «гірлянда» із с. Кладьківка Борзнянського повіту. Звідти, на її думку, була ще одна кахля – без номера, біла, з вертикальними коричневими і зеленими полосами. Одна з кахоль, описаних ученою – панська, з ампірною вазою, схожа на межигірський тип кахоль. Інші кахлі, представлені до розгляду – народні, роботи майстрів Михайла Погорілка, Дмитра Панасенка, Івана Іващенко, їх приблизне датування 1883 р. Кахлі роботи Михайла Погорілка були оздоблені типово ічнянським візерунком: зелений кант, синя ваза. «...Другая очень похожая с надписью внутри: «изделие козака Дмитрия Осипова Панасенка ч.м.б. И. (местечко Ичня?)» «1883 г. августа» – дізнаємося з записів ученої [5, с. 360].

Найцікавішою видалася кахля під каталожним номером 964, можливо, ніжинська. «Рисунок – ваза синяя, с подписью старшейся «это кахль завода Ивана Сытько, сделана 1820 Года ноября 30 дн.», – робить висновок Євгенія Юрїївна [5, с. 360].

Наступна подорож народознавиці до Чернігова відбулася 15-19 липня 1926 р., про що свідчить одна з її доповідей директору Київського сільськогосподарського музею ім. Г. Петровського. Цього разу вона працювала з матеріалами статистичного бюро Чернігівського губернського земства. Її цікавили архівні документи земського опису кустарної справи і промисловості Чернігівщини за 1913-1914 рр. «Київське і Подільське Губ. земства після цього обслідування видали книжки, що й досі мають значіння і дуже допомагають дослідникам куст. промисловості цих губерній; Чернігівське Земство встигло видрукувати лише дві невеличкі статті Плавтова «Кожевный промысел» и «Изделия из прута» за матеріалами цього обслідування, решта залишилася не проробленою...», – констатувала дослідниця [5, с. 364].

Серед губернсько-статистичних записів Євгенія Спаська знайшла цікаві, проте неопубліковані матеріали про чернігівське гончарство. Це – 49-ть сторінок великого формату, написані дрібним почерком. Оскільки деякі матеріали були частково впорядковані і розкладені в конверти, дослідниця зробила висновок, що хтось хотів їх опублікувати, проте задум не було реалізовано. «В Стат. Бюро вже ніхто не міг определити почерку хто її писав, але мені здається, що писав це Плавтв, бо почерк це дуже подібен до того, яким саме він заповнював деякі анкети з інших промислів. Цю рукопис я переглянула уважно і сконспектувала, бо вона значно повніше ніж попередні надруковані доповіді по гончарству Чернігівщини (Русова, Корольова, Пакульського)...», – занотувала в етнографічному щоденнику дослідниця [5, с. 364].

Завідувач сільськогосподарського підвідділу статистичного бюро дозволив Євгенії Юрївній користуватися узагальнюючими таблицями та звітами з дослідження стану кустарних промислів Чернігівської округи за 1925 рік. «Таким чином, я вважаю, що тепер я досить ясно уявляю собі стан гончарства на північній Чернігівщині і якщо це буде потрібно зможу викласти його окремо...», – резюмувала етнограф [4, с. 364]. Незважаючи на щоденну, кропітку працю над архівною спадщиною, вечорами Євгенія Юрївна працювала у Чернігівському державному музеї, який на той час об'єднував експонати всіх музейних закладів, що колись існували в Чернігові (Тарнавського, Історико-археологічний, Музей культур, Етнографічний, Музей побуту). Народознавиця високо оцінила як фондові зібрання, так і будівлю самого Музею: «Прекрасний для музею будинок, велика кількість надзвичайно цінних експонатів у всіх відділах, досить продумана експозиція – робить гарне враження і цей музей я вважаю за найкращий з усіх провінціальних музеїв, які мені доводилося бачити», – відмічала Євгенія Спаська [5, с. 364]. Експонати етнографічного відділу (відділ селянського побуту) були розміщені у двох великих залах і коридорі. Завідувач музею М. Вайнштейн та завідувач кустарного відділу музею О. Шихуцький запропонували Євгенії Юрївній оглянути музейні зібрання з відділу гончарства, представлені виробами з Конотопа, Ічні, Городнянщини. Проте експозиція була, на думку дослідниці, дуже вибірковою і потребувала поповнення. Завідувач музеєм планував відвідати Городнянщину – район, де на той час була зосереджена більша частина всіх гончарних пунктів, а також придбати зразки посуду для оновлення експозиції Глухівського музею народознавства. Євгенія Юрївна пообіцяла допомогти Чернігівському музею в справі поповнення фондів та створенні спільної монографічної праці з гончарства Чернігівщини. Варто зазначити, що цей задум невдовзі був успішно втілений: музейні колекції не лише поповнилися новими експонатами, а й з'явилися узагальнюючі праці: «Гончарні кахлі Чернігівщини XVIII-XIX ст.» та «Кяхлі Чернігівщини (XIII-XIX ст.)», що до сьогодні вважаються фундаментальними дослідженнями чернігівського гончарства.

На основі попередньо зібраних даних про кустарну справу завідувачий етнографічного відділу О. Шихуцький склав карту кустарної промисловості Чернігівської губернії. Унікальними, слід зазначити, були випадково уцілілі відомості про кустарну справу 1920-1921 рр. На думку Євгенії Юрївни, ці матеріали, доповнені картографічними даними, могли б стати непоганою основою для здійснення подальших етнографічно-народознавчих розвідок Київщини.

«В Чернігові зараз нема ганчарного виробництва, хоч і відомо, що в кінці XVIII ст., тут був навіть цех і ганчарі виготовляли не лише посуд, а й кахлі – бо існувало полив'яне гончарство. Тепер же у Чернігові на Старому Базарі (коло Пятницької церк-

ви) продають лише привізний з Городнянщини простий посуд: у крамниці під церквою «Олешнянська кооперативна артіль «Ганчар»; у гончарському ряді 7-8 рундучків євреїв-перекупщиків; на краю базара 4 «литвина» продають посуд прямо біля своїх возів... Увесь посуд було зроблено з типового для Городнянщини матеріалу – рожевої глини з додаванням білої глини. Посуд з коричневою, червоною та зеленою поливою трапляється рідше. Серед типових форм – горщики, баньки, миски. Орнаментованого посуду мало, інколи зустрічалася рослинна чи геометрична орнаментика жовтого або чорного кольору. Посуд щоденний, звичайної форми, проте різних розмірів. Іграшок не спостерігається зовсім або їх роблять на замовлення для ярмарок», – продовжуємо дізнаватися з щоденника Є.Ю. Спаської [5, с. 365]. «Гарний по формі і якості, городнянський для експорту не підходить, бо мало він декоративний, майже не орнаментований, пристосований лише для щоденного селянського вживання. В Чернігові я нічого не купувала тому що все це можна купити і значно ближче – у Ніжені, де городнянські ганчарі конкурують з ніженськими і привозять весь свій асортимент» [4, с. 365].

Отже, відвідини Чернігова Євгенією Юрївною носили передусім науково-дослідницький інтерес, особливо щодо вивчення місцевих традицій гончарно-керамічного виробництва. Варто зазначити, що саме місто справило гарне враження на Євгенію Юрївну, про що вона писала в листах з далекого Казахстану на рідну неньку-Україну: «Все-ж таки, як була, так і залишилася всім серцем там, у вас, у Києві, на Чернігівщині, на Десні! Як згадаю – сама не своя, – усе, усе мені любе! Недавно прокинулася – серце як не вискочить – бачила рожеві гречані поля уві сні... Краще не згадувати!» [6, с. 73].

1. Археология: Учебник / Под редакцией академика РАН В.Л. Янина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2006. – 608 с.

2. Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є. Ю. Спаської / С. Білокінь // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6. – С. 64-67.

3. Спаська Є. Гончарні кахлі Чернігівщини XVIII – XIX ст. / Є. Спаська. – К.: Майстерня Поліграфічного факультету, 1928. – 24 с.

4. Спаська Є. Кахлі Чернігівщини (XIII-XIX ст.) / Є. Спаська. – К.: Майстерня Поліграфічного факультету, 1927. – 33 с.

5. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр. 1921-1926, головним чином про гончарство чернігівське // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 337-373.

6. Спаська Є. Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Є. Спаська // Наука і культура України. – 1990. – С. 272-286.

7. Шудря Є. Всім серцем на Десні...: Зі спадщини дослідниці народного мистецтва Євгенії Спаської / Є. Шудря // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 5/6. – С. 73-75.

Чернигов в творческом наследии Евгении Спасской

В статье, ссылаясь на дневниковые записи Евгении Юрьевны Спасской, рассмотрены все ее посещения г. Чернигова, охарактеризовано впечатление исследовательницы от путешествий, показаны место и роль Чернигова в научно-исследовательском наследии выдающегося этнографа.

Ключевые слова: Чернигов, гончарство, этнографический музей, Евгения Спасская

Chernigov in the creative heritage of Eugenia Spasska

In the article investigated the ethnographic tour E.Yu Spassky to Chernihiv to collect samples of pottery-tiled production. Special attention is devoted to research and study E.Yu Spassky crafts of our land. Article can trace the topographical features of the last century in Chernihiv and Chernihiv condition pottery of the late nineteenth and early twentieth centuries. The study found materials about the development of the museum case of our city. It was found the role and place of Chernihiv as important pottery center of left-bank Ukraine, particularly in the creative and scientific heritage known researcher of folk art.